

Daniela Drtinová /
Jiří Horáček
VĚDOMÍ A REALITA

O mozku, duševní nemoci
a společnosti

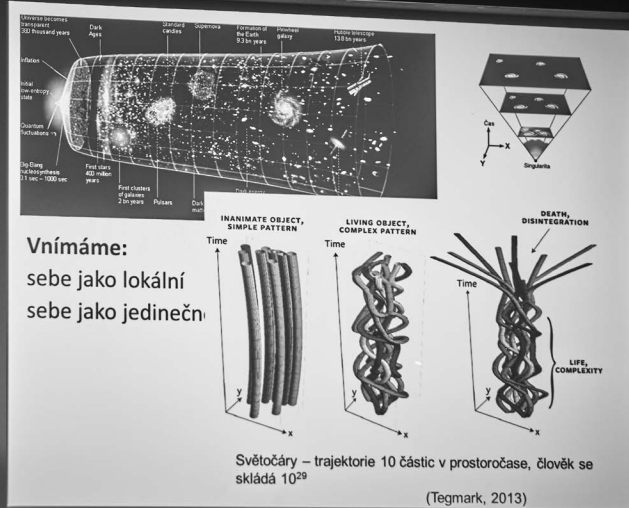
Vyšehrad

Vědomí a mozek (hmota)

Díky vědě dnes už víme poměrně přesně, co se v mozku děje. Jak to, že ani tak detailní popis nám nedává odpověď na otázku, co je to vědomí?

Pojďme si nejprve říct, co budeme označovat jako vědomí. Termín „vědomí“ je totiž používán v různých významech. O jakém pojetí vědomí budeme dále mluvit my? V medicínském pojetí, které je velmi pragmatické, se hovoří o tom, že vědomí zastřešuje a umožňuje činnost všech ostatních psychických funkcí, podobně jako operační systém v počítači umožňuje spustit všechny jednotlivé programy. Má pak dvě složky, mluvíme o bdělosti (vigilita) a jasnosti (lucidita) vědomí. Bdělost vědomí odkazuje k tomu, jestli jsem vůbec při vědomí, například zda neusínám, nespím, jestli nejsem v kómatu apod.

Termín jasnost zase odkazuje k tomu, jaká je struktura vědomí, zda správně spolupracují a navazují jednotlivé složky psychiky, jako vnímání, paměť, myšlení a úsudek, orientace v čase a prostoru apod. Za normálních okolností by myšlenky měly pěkně navazovat jedna na druhou (asociace), měly by se řídit logickými zákonitostmi a jejich proud by měl být nepřerušovaný a běžet správným tempem. Naše myšlenky by také měly být na něco zaměřené. Fakt, že vědomá zkušenost je v každém okamžiku „o něčem“ (např. o věcech, stavech, představách, událostech, plánech atd.), je velmi významný a používá se pro něj termín intencionalita. Je natolik zásadní, že při zachované bdělosti je intencionalita narušena skutečně vzácně. Je tomu třeba při tzv. „zárazu“, který se projeví tak,

2018

„... Pak bychom byli jen propletenými uzly časoprostorových drah (označují se jako světočáry) ve čtyřrozměrném prostoru, které na grafu připomínají hromádku uvařených špaget...“

že se proud myšlení skutečně zastaví a jedinec nemyslí „na nic“. Tento příznak, který se typicky vyskytuje u schizofrenie, je pro nás zcela nepředstavitelný. Je mimo naši logickou formu. Naruší-li se tedy jakýkoliv z uvedených tří principů, dojde k poruše kvality vědomí. Typickým příkladem je delirium.

Medicínské pojetí však asi necílí na to, na co se nejspíš ptáte.

Ano, pojďme teď medicínské pojetí překročit a vydejme se do neurčitějších vod, třeba do filosofie.

Hovoříme-li o vědomí ve filosofii nebo takových empirických disciplínách jako neurověda či kognitivní vědy, je tato problematika pojata šířeji a mnohem zajímavěji. Jsou nejrůznější definice, co vědomí vlastně je. Jejich společným jmenovatelem je představa, že termín vědomí zahrnuje kvalitativní aspekt prožitku umožňující odpovědět na otázku „jaké to je“, tedy jaké to je něco prožívat nebo „jaké to je někým být“. S touto myšlenkou přišel v roce 1974 americký filosof Thomas Nagel ve svém velmi slavném eseji *Jaké je to být netopýrem*. Pointa eseje spočívá v tom, že i kdybychom věděli všechno o nervovém systému netopýra, včetně úplného pochopení fyziologie, jak vnímá pomocí echolokace, stejně bude pro nás nemožné si představit, „jaké je to být netopýrem“, jak se cítí a prožívá uvnitř. No a podobně, jako si nemůžeme prohodit svá vědomí s netopýry,¹⁹ máme problém totéž udělat i s jiným člověkem.

Jak to? Do netopýra se nevžiju, to chápu, ale do člověka, do stejného druhu, bych mohla, nebo ne?

Úskalí spočívá v tom, že o své vědomé zkušenosti můžeme hovořit pouze z pozice první osoby. Zeptám-li se vás, jaké je to být Danielou Drtinovou, asi se na chvíli zamyslíte, možná položíte pár upřesňujících otázek, jako kdy, zda v práci či doma, a jak to celé vůbec myslím. Upřesníme si, že to je myšleno vážně a že myslím vás třeba zrovna tady a teď. V lepším případě pak začnete hovořit o tom, co cítíte, co vnímáte, jak vám je, na co zrovna vzpomínáte, co plánujete a tak. Jasně,

¹⁹ Na rozdíl od T. Nagela to je navíc pro naprostou většinu lidí poměrně neatraktivní představa.

rád vás vyslechnu, ale i kdybychom o vás hovořili mnoho hodin, což je přesně to, co například v psychoterapii s klienty děláme běžně, stejně se ani nepřiblížím představě, jaké to je být vámi. Já vím, a to velmi intimně, jaké je to být mnou, jaké je to být sám sebou. Překážkou je právě pozice první osoby. Vaše výpověď je subjektivní, jiná ani být nemůže, vždyť mluvíte o své vlastní zkušenosti, a ta je nepřenositelná. Naše vnitřní zkušenost je bohatá, rozbíhá se našimi privátními asociacemi stále dál a dál různými směry, a dokonce pro řadu z našich vnitřních stavů náš jazyk ani nemá slova. Není jich prostě dost, protože jazyk se v evoluci vyvinul ke zcela pragmatickým a specifickým potřebám formování myšlení a komunikace našich předků. Přenést do slov a popsat můžete proto jen kousek své zkušenosti, „jaké je to být Danielou Drtinovou“. Já se do vašeho popisu pokusím maximálně vžít (však jako psychiatr sem na to mnoho let trénovaný) a možná zažiji „malý kousek vaší zkušenosti“, ale nikdy ji nebudu mít celou. A to je ten problém!

Problém subjektivity se nám pak plete do celé problematiky vědomí a dělá pořádný zmatek. Je-li něco subjektivní, tak to není objektivní. Objektivní je to, co lze popsat z pohledu třetí osoby „ono je to tak a tak...“, subjektivní je pohled první osoby „já jsem nebo já se mám tak a tak“. Abychom vyřešili problém vědomí, tedy jak a kde vzniká zkušenost, „jaké je to být sebou samým“ (vysvětlili jsme si problém subjektivity, takže už neříkám „jaké je to být námi“), potřebovali bychom jakýsi převodník z pohledu první osoby do pohledu osoby třetí. My ho ale nemáme, a to je skutečně podstatný problém.

Proč je neexistence takového převodníku tak zásadní problém, že se bez něj jen těžko hýbeme z místa?

Fakt, že naše subjektivní vnitřní zkušenost se nedá převést do objektivního popisu, třeba neuronálního děje, je reálně velký problém, který způsobuje mnoho nedorozumění. Vedl k mnoha obrazně (a někdy bohužel i doslovně) krvavým sporům a byly mu věnovány desetitisíce popsaných stránek. Co s tím? Jedna možnost je to celé vzdát, a mnozí to učinili. Když to nejde, tak to nejde. Jiní tvrdí, že to nemá smysl, protože

tento problém vůbec neexistuje. Třeba proto, že vědomí a činnost mozku jsou úplně totéž, tak co řešit? Nicméně ono to není to samé, a problém existuje a je zcela reálný. Měříme-li EEG v okamžiku, když se píchne do prstu, výsledkem je jednak změna EEG křivky (plus cokoliv dalšího měřitelného v mozku), jednak subjektivní prožitek bolesti (eventuálně doprovázený hlasitým „au!“). Je to totéž? Jistěže není!

Tak se pokusme zbavit problému jinak, třeba tím, že řekneme, že zkušenost je otázka duše. Ta by sice sídlila v těle, ale existovala by na něm do nějaké míry nezávisle (do jak velké, si lze svobodně vybrat, nevyřeší nám to však vůbec nic). Duše by pak mohla mít své vlastní zákonitosti „světa první osoby“, které bychom mohli souhrnně pojmenovat jako „subjektivita“. Tyto zákonitosti by mohly být odlišné od hmotného světa, jenž by zase měl zákonitosti jiné (říkejme jim třeba „objektivita“). Odpovídaly by „světu třetí osoby“. Ten se na rozdíl od předchozího dá celkem dobře vyfotit. Problém však zůstává, protože oba „světy“ spolu korespondují, křivka EEG je doprovázená oním „au!“, a my se znovu ptáme: jak? Odstranění problému se nám bohužel nepovedlo a nezbyvá nežli hledat dál. Pojďme se tedy společně zamyslet, zda bychom na problém nemohli jít nějak úplně jinak...

To je situace ve výzkumu vědomí skutečně tak „na vodě“? Je to nakonec mnohem neurčitější, než jsem si dokázala představit.

Proč „na vodě“? Na druhou stranu toho víme hodně. Pojďme si však otázku nejprve trochu zjednodušit. Zaprvé, neptejme se hned na celé vědomí, tedy „jaké je to být sám sebou“, ale jen na kousek, třeba jaké pro nás je něco vidět, slyšet či jinak vnímat. Takto se to už bude lépe zkoumat, protože si zredukujeme pole a zmenšíme variabilitu možných odpovědí. Fakt, že jsem schopný popsat věc, kterou pozoruji, znamená, že si pomocí smyslů vytvářím vnitřní obraz, kterému většinou celkem rozumím a mohu o něm podat výpověď. V tomto případě hovoříme o subjektivním fenomenálním vědomí (někdy se také označuje jako vědomí primární nebo sensorické). Slovo „fenomenální“ znamená, že nějaká věc se stává mně přístupným „jevem“, obrazy či prožitky se mi „vyjevují“, jsou to pro mě

fenomény. Skládají se z tvarů, barev, pohybů, zvuků, vůní, vztahů a dalších více či méně šťavnatých kvalit. Pro tyto složky vědomé zkušenosti, které jsou dosažitelné pouze pohledem „zevnitř“, se používá slovo „qualia“,²⁰ které označuje vědomou složku vnímání. Ano, složku vědomou, tedy subjektivní. Problém subjektivity se nám bohužel vrátil. Subjektivní zkušenost je nepřenositelná, takže si vůbec nemohu být jistý, zda vaše „quale“ například modré bravy (tedy „modrost“) je stejné jako moje. Jinými slovy, světlo o vlnové délce kolem 460 nm dopadne na sítnici a nervovým systémem je převedeno na vjem, který je subjektivní a na rozdíl od vlnové délky neměřitelný. Charakter tohoto vjemu u druhého člověka je nám naprosto nepřístupný.²¹

Vidíte, už zase se nám problém vrací...

...jako bumerang.

Přesně tak! Avšak i přes tuto zásadní limitaci můžeme pomocí přístrojů v mozku studovat, co se stane, když uvidím modrou nebo do proudu vědomí vstoupí nějaké jiné quale. Jedná se o studium tzv. přístupového vědomí, které je založené na hledání korelátů mozkové aktivity pro určité zkušenosti. V této oblasti toho známe už mnoho, protože se jedná o metodicky jednoduchou věc, stačí správně uspořádat experiment. Typicky snímáme aktivitu mozku současně s tím, co se zrovna promítá na obrazovce nebo jak člověk hodnotí své aktuální prožívání. Prožitek je možné reportovat pomocí tlačítka nebo ústním popisem. V oblasti přístupového vědomí udělala věda velký pokrok. Víme, že když myslíme na to, jak předmět vypadá, tak se aktivují jiné části mozku než v okamžiku, kdy si představuji, kde ten samý předmět je.

²⁰ Toto podivné slovo (z latinského *quale*, „jaké“; pl. neutra *qualia*) je dnes ve filosofii mimořádně populární. Vedou se bouřlivé spory nejen o to, jak *qualia* vznikají a zda jsou dále redukovatelná, ale také, a především o to, co vše pod tento termín vlastně spadá.

²¹ Že se nejedná o nějaký odtažitý problém, který sice nepříliš dobře, ale přece jen živí mnoho akademických filosofů, dokumentuje například barvoslepost (daltonismus). Zcela běžně zůstává mnoho let nerozpoznána a bývá často zjištěna až při náhodném vyšetření barvocitu.